

ԱՍՈՐԻՔԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ*.

Եղեսիայի նախկին կրօնքն էր երկնային լուսաւորներին երկրպագութիւն մատուցանել: Բէլի և Ներովի (*Դագոֆն*) մասին խօսքը, կարծում եմ, ծագում են Հին Կտակարանից [Ես. ԽԶ. 1.] և ոչ պատմական յիշողութիւններից. բայց կարող ենք հաստատել, որ Մաքրօգ—Յերապօլսի բնակիչները պաշտում էին Տօր'աթօային, իսկ Սառանի բնակիչները երկրպագում էին Բաթ-Նիկալ կոչւող կուռքին: Մօտիկ ժամանակներս դր. Հարրիսը հաւաքեց մի կարգ ստոյգ տեղեկութիւններ, որոնք յայտնում են, թէ հեթանոս Եգիպտոսի պաշտում էր երկնային Երկորեակներին և թէ, ի պատիւ այդ աստղը զբոջմուած է Եղեսիայի դրամների վերայ: Ադդայի վարդապետութիւնը, թէև չի խօսում ուղղակի Երկորեակների մասին, բայց յիշում է որ երկրպագութիւն էր մատուցւում արեգակին և լուսնին, Վենեբային և Զոդիակոսի նշաններով երեցած զօրութեանը: Զարմանալի է նոյնպէս և այն, որ վարդապետութիւնը չի յիշում Միջնաբերդի երկու մեծ սիւները, որոնք մինչև այսօր էլ Ուրֆայում սքանչացնում են տեսնողներին: Յանկութիւն ունենք մեր ապագայ դասախօսութիւնների մէջ նկատողութեան անհել Ադդայի վարդապետութեան այն տեղերը, որոնք խօսում են Հին և Նոր Կտակարանների ասորական հին կանոնների և այն կեանքի եղանակի մասին, որ վարում էին քրիստոնեայ դարձածները, բայց Եղեսիայի եկեղեցու պատմական հոսանքի այժմիկ քննւող հարցի ամենագլխաւոր մասն է վարդապետութեան եզրակացութիւնը: Նրա մէջ գտնում ենք այն նշանաւոր զրոյցը, թէ Ադդայը մեռաւ խաղաղ և պատուով հաւատացեալ Արգար Թագաւորի օրով և թէ Ադդայի յաջորդը եղաւ նրա աշակերտ Ազգայը: Աւելի յետնագոյն վկայութիւններից մի քանիսը նրան մարտիրոսութեան պսակ են վերադրում. բայց խաղաղ մահը, որի մասին կարդում ենք այստեղ, այն է ցոյց տալիս, թէ յիշաւի պատմական տարր է բովանդակւում մեր գլխաւոր դոկումենտի մէջ: Բայց Ազգայը տանջանքի ենթարկուել է: Արգարի որդիներից Մա'նուն հաւատացեալ չէր.

*) Տես Արարատ սոյն Թիւ № 3, եր. 461:

և երբ Ազգայը հրաժարուեց շինել նրա համար հեթանոսական խոյր, որպիսին առաջ շինում էր նրա հայր Աբգարի համար, Մանուշ ուղարկեց փշերիւ Ազգայի ոտները այն ժամանակ՝ երբ վերջինս եկեղեցումն էր: Ազգայը մեռաւ և թաղուեց եկեղեցում այր և կին մարդկանց տեղերի միջև: Նա անակնկալ մեռաւ և չկարողացաւ ձեռնադրել իւր յաջորդ Պալուտին, այնպէս որ, վերջինս հարկադրուեց գնալ Անտիոք ձեռնադրուելու համար, և այնտեղ նրան ձեռնադրեց Անտիոքի եպիսկոպոս Սրապիոնը:

Այստեղ ժամանակագրական սխալը այնքան ակնհայտ է, որ հասարակ վրիպման մասին խօսք լինել չի կարող: Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութիւնից (գ. 12.) մեզ յայտնի է թէ Սրապիոն անտիոքացին, որպէս օրթոդոքս գրող և չորս կանոնական Աւետարանների ախոյեան, ժամանակակից էր ս. Իրենէոսին: Սրապիոնը Անտիոքի եպիսկոպոս ընտրուեց 190 թ. և թեմը կառավարեց մօտ 21 տարի: Եթէ այնուամենայնիւ Սրապիոնն է ձեռնադրել Պալուտին, ուրեմն ոչ Պալուտը կարող էր 72 աշակերտների մէկի միջոցով քրիստոնեայ դարձած լինել և ոչ էլ Աբգար թագաւորը, որի թագաւորութեան ժամանակ ապրում էր Պալուտը, կարող էր մեր Տիրոջ ժամանակակից լինել:

Ըստ այսմ Ազգայի վարդապետութեան մէջ քրիստոնէութիւնը եղեսխայում երևալու մասին երկու տեսութեան ենք հանդիպում: Մի տեսութեամբ՝ որ հիմքն է կատարած իրողութեան, քրիստոնէութիւնը երևել է Եղեսխայում մեր թուականութեան առաջին դարում. միւս տեսութեամբ՝ որ յայտնի է զրոյցի եզրակացութեամբ, Եղեսխայի քրիստոնեայ համայնքի երրորդ ներկայացուցիչը մինչև Քրիստոսի 200 թիւը ձեռնադրուած չէ եղել և ինքն քրիստոնէութիւնը երկրորդ դարի կիսից շատ առաջ չէ կարող հասած լինել այդ դրութեան:

Ազգայի վարդապետութեան պատմութիւնը գործնապէս շարունակում է երկու զոկումններով, որոնք կոչւում են Գործք Շարբելի և Մարտիրոսութիւն Բար-Սամեայի: Բար-Սամեան յիշում է Ազգայի վարդապետութեան մէջ, և գիտենք, որ նա Եղեսխայի եպիսկոպոս դարձաւ Պալուտի յաջորդ Արշիլամայից յետոյ: Քրիստոնեայ եպիսկոպոս Բար-Սամեան Բէլի և Ներովի գլխաւոր քուրմ Շարբելին քրիստոնեայ դարձրեց: Բար-Սամեան ու Շարբելը կալանաւորուեցին: Շարբելը խիստ տանջանքի ենթարկուելուց յետոյ նահատակուեց, Բար-Սամեան պատրաստուած էր նոյն վիճակին ենթարկուել, երբ կայսրից հրովարտակ (sic) եկաւ հաւատի համբերողութեան մասին և Բար-Սամեային ազատ թողին: Բար-Սամեայի տանջանքների մասին զրոյցի մէջ նորից գտնում ենք, որ Պալուտը ձեռնադրուել է Սրապիոնից և ըստ

այսմ իմանում ենք, որ Բար-Սամեան ապրում էր Փայքիանոս I պապի օրով, որը 250 թուին Քրիստոսի, Դեկոսի հալածանքների ժամանակ, տանջանքի ենթարկուեց: Բայց ուրիշ տեղ, այս իսկ դոկումենտների մէջ կայսրը Տրայիանոս է կոչւում, իսկ հալածող ղառաւորը՝ Լիզանիոս կամ Լիոգլանոս, հաւանորէն Եղեսիայի նախկին գլխաւոր կառավարիչը: Վերջին ժամանակներս գերակշռում է այն կարծիքը, թէ այս՝ Տրայիանոսի օրով էր: Ժամանակագիր Միքայէլ Ասորին, որ Անտիոքի Յակովբեանների պատրիարքն էր ԺԲ. դարում, նրա Թադաւորութեան ժամանակին է դնում Շարբիլի և Բար-Սամեայի տանջանքի մատնուելը, բայց Միքայէլն էլ է անճշտութիւն գործում աւելացնելով, որ նոյն ժամանակին տանջանքի է ենթարկուել նաև քաղկեդոնացի Եւփիմեան, մի իրողութիւն, որ տեղի է ունեցել 307 թ. Դիոկղետիանոսի հալածանքների ժամանակ: Անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ այս ապացուցիչ ժամանակագրական սխալը, որ գործում է Մինայէլը Բար-Եղեսանի մասին զրոյցի մէջ:

Շարբիլի և Բար-Սամեայի մասին զրոյցի մանրամասնութիւնները, աւելի ճշտիւ քննելիս, երևում են հակապատմական: Շարբիլը, որ նորադարձ հեթանոս քուրմ էր, ոչ միայն քրիստոնեայ հերոսների պէս հայհոյում է հեթանոսական կուռքերին, այլ և սաղմոսից ու մարգարէութիւններից հատուածներ է յիշում, որպէս թէ նա վաղուց հետէ ծանօթ լինէր ս. Գրքին: Տանջանքները, որոնց ենթարկուեց, անտանելի ծանր էին, բայց այնուամենայնիւ, չէին խանգարում, որ նա դիմէր ղառաւորներին բաւական ընդարձակ ճառերով: Իրրև եղրակացութիւն պատմում է, որ հալածանքը դադարեց, որովհետև Հռովմում երկրաշարժ եղաւ՝ երբ հալածւող քրիստոնեաները տարան իրանց հետ ս. Պետրոսի և ս. Պողոսի մասունքները: Հռովմայեցիք երկրաշարժը տեսնելով՝ Թախսանձեցին քրիստոնեաներին մնալ: Երկրաշարժը դադարեց և բոլորը, թէ հրէաները, թէ հեթանոսները հաւատացին Քրիստոսին: Պարզ է, որ փաստերի այսպիսի խեղաթիւրումն պարունակող դոկումենտը չի կարող հաւատ ներշնչել:

Բաց թողնելով մի քանի տարիներ՝ մենք վերջապէս ընկնում ենք իսկական պատմութեան շրջանը: Ասորական հին Կալենդարի մէջ, որ առաջին անգամ հրատարակեց Ռայտը 411 թուի ձեռագրի համեմատ, նոյեմբերի 15-ին գտնում ենք Սամոնաս և Գուրիասի յիշատակը, իսկ սեպտեմբերի 2-ին՝ Արիքա սարկաւազի: Այս հին Կալենդարը կամ վկայաբանութիւնը չի յիշում Շարբիլին ու Բար-Սամեային նոյնպէս և Ազգային մի հանգամանք, որ ցոյց է տալիս թէ Եղեսիայի այս առաջին մարտիրոսների յարգութիւնը չի պատկանում պատմական հաստատուն

բանտարկել քրիստոնեաների շրջանում այնքան նշանաւոր անձներին, երկնչելով ապստամբութիւնից: Յամենայն դէպս, կարեւոր է այն հանգամանքը, որ Սամոնասի և Գուրիասի նահատակութիւնը նկարագրողը, որ Կոնի ժամանակակից է, նրան ոչ գովում և ոչ պարսաւում է:

Կոնի ժամանակից սկսած եպիսկոպոսների անունները ուշադրութեամբ դրուած են այն ղռկումներ մէջ, որ Եղեսիայի ժամանակագրութիւն¹⁾ է կոչւում: Կոնի և Ռարբուլայի միջև Եղեսիայի աթոռը ըննեցին ինն եպիսկոպոսներ: Դրանցից Սաադի յաջորդ Այտալահան (Այիթալէս) մասնակցեց 325 թ.²⁾ Նիկիայի տիեզերական ժողովին: Վերջին եպիսկոպոսներից մէկն էր արիանոսականների հալածած Բարսեղը. Եղեսիայի Ռուբրուլա եպիսկոպոսի 412—435 թ. գործունէութիւնը ինկատ կառնուի հետեւեալ գլուխներից մէկում: Նրա եպիսկոպոսութիւնը ասորական եկեղեցու պատմութեան մէջ զլիսաւոր սահմանն է: Նրա իսկ ժամանակ հին հերետիկոսական վարդապետութիւնները անհետանում են և կազմւում են միաբնակների ու Նեստորականների նոր կուսակցութիւնները: Ռարբուլայի վարչութիւնը Աստուածպաշտութեան կարգերի և եկեղեցական կարգապահութեան վերաբերութեամբ վերջ է դնում հնին և սկիզբն՝ նորին:

Այստեղ անհրաժեշտ է, թէև համառոտակի, նկատել մի կարեւոր դէպք 4-րդ դարի ընդհանուր պատմութիւնից: Հոնքերի արշաւանքը հիւսիսից 395 թ. ժողովրդական պատուհաս եղաւ. մինչև անգամ քրիստոնէական օրհներգութիւնների մէջ այդ մասին յիշատակութիւն կայ: Թէև քրիստոնէական եկեղեցու ընդհանուր զարգացման վերաբերութեամբ ազդեցութիւն չունեցաւ այն, սակայն հասարակական բոլոր դասակարգերի վերայ հաւասար ուժով ներգործեց: Նա ազդեցութիւն ունեցաւ, անկասկած, ասորական

1) Առաջին անգամ հրատարակել է Աստեմանը Bibliotheca Orientalis Clementino—Vaticana, I (Romae 1719) 388—417, իսկ այնուհետեւ գերմաներէն Թարգմանութեամբ Քալիքը Untersuchungen über die edessenische Chronik-ում (Texte und Untersuchungen IX, 1. Leipzig 1892): Նրա անգլիերէն Թարգմանութիւնը տե՛ս Journal of Sacred Literature 1864, V, 28 եւ շարունակութիւն: Ժամանակագրութիւնը, յիշաւի սկսւում է անկապ հատուածներով Սոյելեան 180 թուականից, աւելի մանրամասն է զանոնում 345 թ. եւ վերջանում է 340 թ.: Տե՛ս Ռայտ-Կոկոզով. Краткій очеркъ истории сирійской литературы. С. Петербургъ, 1902. երես 70—71.

2) Բեշնեիւն. В. Н. Синайскій списокъ отцовъ Никейскаго перваго вселенскаго собора. С. Петербургъ, 1908. եր. 295.

հեղեղեցու աստուածաբանութեան և պատմութեան վերայ: Այդ պատերազմը ընդմիջումներով շարունակուեց 347—363 թիւը և Յուլիանոսի յաղթութեամբն ու մահուամբ հռովմայեցոց համար չաբարաստ վերջ ունեցաւ: Կայսերութիւնը յանձնեց Մծբինն ու բոլոր գաւառը, որը Օսրոինի միւս կողմումն է: Ս. Եփրեմի խրատներէ մէջ լսուած են սարսափի արձագանքներ, որոնցով արեւելքի քրիստոնէութիւնը առաւ ամօթալի լուրը. «վիշտը հարկադրուած է ինձ խօսել», գրում է նա, «հրամանը պատուիրում է ինձ լուել»: Պէտք է ասեմ, որ ս. Եփրեմը միշտ օգտուած էր դէպքից եղեսիայում իւր ունկնդիրներին զգուշացնել սպառնալով նրանց Մծբինի դրութիւնը, որը, նրա կարծիքով, կորաւ իւր բնակիչների անհոգութեան, պճնասիրութեան, անպատշաճ պարերի հետեանքով:

Բայց հեղեղեցական պատմութեան ժամանակակից պատկերը չէինք ունենայ, եթէ այդ պատմութիւնը կազմուած լինէր օգտուելով միայն քարոզներից: Սասանեան միապետութեան քրիստոնեայ հպատակների համար պարսկական պատերազմը, որ տխուր ելք ունեցաւ հռովմայեցիների համար, մի դէպք չէր, որի ուսումնասիրութեան համար բաւական լինէր հեղեղեցական ամբիոնից խօսուած քարոզը. այն աւելի կարեւոր հանգամանք ունէր: Չորրորդ դարում պարսկական պատերազմները քաղաքական առաջին խոշոր դէպքերն էին, որին ինքն հեղեղեցին ենթարկուեց: Խիստ ազգայնական, պարսկական, զօրոգաստական Սասանեանների հարստութիւնը քրիստոնէութեան թշնամի էր: Այն ժամանակից սկսած, երբ հռովմէական կայսերութիւնը քրիստոնեայ դարձաւ, քրիստոնեայ լինելը արդէն ինքն ըստ ինքեան, «թագաւորների թագաւորի» և նրա կառավարութեան աչքում ոչնչով չէր տարբերուում պարսկական պետութեան դաւաճանի դիրքից: Շապուհի ժամանակ պարսկահպատակ քրիստոնեայ լինելը նոյնքան դժուար էր, ինչպէս եղիսաբէթի (անգլիացոց թագուհի) օրով կաթողիկ կամ կրոմվելի ժամանակ անգլիական հեղեղեցու անդամ լինելը:

Չեմ կամենում նկարագրել Սասանեանների կայսերութեան մէջ քրիստոնէութեան նսեմանալն ու անկումն. Սասանափալուում եմ միայն յիշատակելով մեծ պատերազմի փաստն ու նշանակութիւնը ասորական հեղեղեցու աստուածաբանութեան վերաբերմամբ, և ապա նորից կը վերադառնամ նրա զարգացման հնագոյն շրջանի տեսութեանը: Եպիսկոպոսների անունները հեղեղեցական պատմութեան ոսկրներն են, և եպիսկոպոսների յաջորդութեան շղթան, կազմելով լաւագոյն դէպքում կը վերակազմենք կմախքը: Բայց այդ կմախքը վերակազմել անհրաժեշտ է, եթէ ցանկանում ենք չոր ոսկրները կենդանացնել մարմնով, նեարգելով ու շնչով:

Ստիպուած ենք ասել, որ եթէ թողնենք անաղական յաջորդականութիւնները, ուրիշ էլ ուզիլ ճանապարհ չկայ եկեղեցական պատմութեան ընթացքում եկեղեցու գլխաւոր պաշտօնեաների յաջորդութեանց ընդհատումներ, երեան հանելու։ Եւ Եղեսիայի եպիսկոպոսների յաջորդութեան գլխաւոր բացի վերայ պարտաւոր եմ այժմ միանգամ էլ դարձնել ձեր ուշադրութիւնը։

Հարցնում ենք ինչ էական միտք ունի զրոյցը, Պալուսը Ագգայից է ձեռնադրուել թէ՛ Անտիոքի Սրապիոնից — Այս իրողութիւնը հազորդող զոկումիւնները, այսինքն, Աղլիայի վարդապետութիւնն ու Բաւր-Սամեայի նոնաթակութիւնը շարունակում ու ասում են մեզ, որ ինքն Սրապիոնը ձեռնադրուել է Հոովմայ Զեֆիրիոսից, որ ձեռնադրուել էր իւր նախորդից ինչ մինչև ս. Պետրոս Զայանի երևում է եկեղեցիների ընդհանուր միտումը։ Կամենում են ասացուցանել, թէ Պալուսը հոովմէական կայսերութեան մեծ եկեղեցուց¹⁾ է արտօնուած։ Պալուսը Պետրոսի շնորհիւ է. այս չի ասում Ագգայի և Ագգայի մասին, որոնք նրա նախորդներն էին Եղեսիայի աթոռում։

Բայց զրոյցի մեր նկատած ձեր բոլորովին հակապատմական է։ Սրապիոնը Անտիոքի եպիսկոպոս էր 189 կամ 192—209 թիւի իսկ Զեֆիրիոսն Հոովմայ աթոռ ունէր 202—218 թ. և ի նաբէ, չէր կարող ձեռնադրել Սրապիոնին։ Հետևաբար, պէտք է որ այլ պատճառ լինի Զեֆիրիոսին յիշելու, որ ս. Պետրոսի աթոռի անշան մի գահակալն էր։ Համարձակում եմ կարծել, թէ այս առանձին պատճառն է այն փաստը որ Արգար IX-րդի Հոովմայցի եկեղեցւ ժամանակ Զեֆիրիոսն էր այնտեղի եպիսկոպոսը։ Բոլոր ցուցմունքները այն են ասում, որ քրիստոնեայ դարձած կամ զոնէ, ղէպի նոր կրօնը բարեկամաբար վերաբերուող Արգարը էր Արգար IX-ի Եղեսիայի միայն այս կառավարիչն է, որ զեսպանութիւն է ուղարկել Պաղեստին ելևթեօպօր։ Յայանի է որ Բարդեճանը Արգար IX-ի բարեկամն էր, հետևաբար, նա ենթարկւում էր քրիստոնէութեան ազդեցութեանը. նա վերջին Արգարներից մէկն էր և բաւական երկար ժամանակ կառավարած լինելով՝ կարող էր նրա անձի մասին բաւական առասպելներ յերբերել։ Պէտք չկայ ուշադրութիւններս սրել՝ Հոովմայ պապի տեսակցութիւնը ասիական թագաւորի հետ հնարելու համար։ Եթէ ինքն Արգարը միայն կէս քրիստոնեայ էր, ասաքէն նրա չքախմբի մէջ, անկասկած մտնում էին Եղեսիայի եկեղեցու անդամները, որոնք վերադառնալով հայրենիք՝ հռչակած լինեն աշխարհի մայրաքաղաքի հոգևոր պետի զօրութեան համբաւը։ Թէ այս ժամանակ Եղեսիայում

1) Տես Կրիստոսի լուս յայանի խօսքերը (Haer. III, 1.)

եկեղեցի կար, այդ իմանում ենք 201 թուի մեծ հեղեղի նկարագրութիւնից. այս նկարագրութիւնը կայ Եդեսիայի ժամանակագրութեան մէջ, երբ Դայսան գետի վարարմամբ միւս շէնքերի թուում և քրիստոնէական տաճարը կործանուեց:

Գուցէ Աբգարի ու Անպտիմոս Ասեորսի միջև յարաբերութիւն է դարձրել Հռովմի ու Անտիոքի հոգևորականութեան ուշադրութիւնը Եդեսիայի քրիստոնեայ համայնքի վերայ. բայց աւելի հաւանական է, որ զրդիչը ուրիշ կողմից լինէր, և թէ Պալուաը իւր ընտրութեամբ պարտական էր ասորի քրիստոնեաների շարժմանը արևմտեան եկեղեցու հետ աւելի սերտ յարաբերութիւն ունենալու: Զգիտենք, և մեր ազրիւրները այնպէս չեն, որ կարողանային մեզ ասել, թէ Եդեսիայի համայնքի մէջ թուական ինչպիսի ոյժ էր ներկայացնում Անտիոքում ձեռնադրուած Պալուաը: Կարծում ենք կաթոլիկները, եթէ կարելի է այդպէս կոչել Պալուտի կողմնակիցներին, սկզբում սակաւաթիւ էին: Յակովբ Եդեսացուց գիտենք (VII դ.), որ ս. Եփրեմը (Ասորին + 373 թ. յունիսին) իւր մի ճառի մէջ, որ այժմ կորած է կամ վատ հրատարակուած, զանգատում էր որ օրթոդոքսները իրենց Պալուտեան են կոչում: «Եկեղեցին, ասում է նա, պէտք է մարդու անունով չկոչուի այլ միայն Քրիստոսին»: Ա. Եփրեմի առարկութիւնը, թէ միայն ազանդաւորներն են իրանց հիմնադրի անունով կոչում, պատմականօրէն ստոյգ է, բայց Պալուտեան կոչումից յառաջ է գալիս այն եզրակացութիւնը, որ Եդեսիայում կաթոլիկական եկեղեցին սկզբում մի ազանդաւոր հերձուած էր հիմնուած Պալուտից:

Նոյնը կարելի է հզրակացնել և այն անձանց ցուցակից, որոնք պարսկական պետութեան մէջ եկեղեցու գլխի, կաթոլիկոսի կամ արևելքի եպիսկոպոսի աթոռ ունէին: Այս ցուցակը կարելի է գտնել Մեղուի գրքի¹⁾ մէջ, որ կազմել է Սողոմոն Բասրացին մի կամ երկու միմիանց նման հաւաքածուներում: Սկսում է այն Աղգայով, յետոյ գալիս է նրա աշակերտ Մարին. բայց նրանց յաջորդող Ամբրոսիոսն ու Արրահամը ցուցակում նկատուած են որպէս եպիսկոպոսներ՝ «Անտիոքում ձեռնադրուած»: Այստեղ դարձեալ Աղգայն է համարուած եկեղեցու հիմնադիր, բայց Աղգայից սկսուած շղթան շուտով ընդհատուած է և եպիսկոպոսների յաջորդութիւնը անցնում է Անտիոքին:

1) Նրա իսկական քնագիրն ու անգլիերէն թարգմանութիւնը հրատարակել է Է. Ա. Վ. Բեքը: The Book of the Bee. The Syriae text edited from the manuscripty in London, Oxford, and Munich With an English translation. Oxford, 1886. իսկ լատիներէնը՝ Շէնֆիլդերը. Solomonis, episcopi Bassorensis, Liber Apis. Bamberg, 1866 թ.

Մնում է զիտել դեռ մի կարևոր փաստ էլ և այն ժամանակ
վամփոփենք մեր պատմական հետախուզութիւնները:

Միարնակների պատրիարք Միքայէլ Ասորու (1199 թուին
վախճանուած) ժամանակագրութիւնը¹⁾ զանազան աղբիւրներից
մի քաղուածք է, որի մէջ ամփոփուած են 1000 տարուայ ընթաց-
քում, մինչև իւր կազմուելու ժամանակը, տեղի ունեցող դէպքերը,
և զնահատուած է ի հարկէ, աղբիւրների արժանաւորութեամբ այլ ոչ
թէ միայն հեղինակի քննական հակումով: Իւր երկի գլխաւոր մա-
սում քրիստոնէութեան առաջին երեք դարերի վերաբերութեամբ
նա հիմնուած է Եւսեբիոսի վերայ. բայց Եղեսիայի համար նա ու-
րիշ նիւթ ունի: Վերջինիս մեծ մասը մեզ արդէն ծանօթ է: Տե-
ղեկութիւնները Աղդայի ու Ազգայի մասին նա առնում է Աղդայի
վարդապետութիւնից, իսկ Բար Սամեայի ու Շարբելի մասին՝
ասորի նահատակների վարքագրութիւններից: Հետաքրքիր է, որ
Միքայէլ Ասորին բոլորովին բաց է թողնում Արքիապին, Սամո-
նասին և Գուրիասին, որոնք Եղեսիայի աղդային հերոսներն են:
Բայց դրա փոխարէն նա տալիս է Բարդեժմանի լրիւ կենսագրու-
թիւնը, որ, գոնէ որոշ մասերում, բղխում է աւելի հին աղբիւրից:
Նա յայտնում է մեզ, որ Բարդեժմանը ծնուել է 154 թուին)
Եղեսիայում, ուր նրա ծնողները պատսպարուել էին (հաւանօրէն
թաքնուելով պարթևներից) և որ նա դաստիարակուել էր Յերուզո-
ւմաբօզում, հեթանոս քուրմերի ձեռքի տակ: Քսան և հինգամեայ
Բարդեժմանը 179 թուին իւր գործերով գնաց Եղեսիա, և Աղդայի
կառուցած տաճարի մօտով անցնելիս՝ լսեց Հիստասպի ձայնը, որ
ժողովրդին բացատրում էր ս. Գիրք: Այս Հիստասպը յաջորդել էր
Եղեսիայի Իզան եպիսկոպոսին վերջինիս մահից յետոյ: Բարդե-
ժմանին դիւր եկաւ նրա ճառը և նա ցանկացաւ քրիստոնէայ դառ-
նալ: Եպիսկոպոսը լսելով այս, նրան սովորեցրեց քրիստոնէական
կրօնքը, մկրտեց ու սարկաւազ դարձրեց: Այնուհետև գալիս է
Բարդեժմանի աստղաբաշխական և աստղագիտական ազանդաւո-
րութեան քննութիւնը, և վերջը իմանում ենք, որ Հեստասպի յա-
ջորդ Ակայը, որ չէր կարողացել ուղղել Բարդեժմանին իւր մոլո-
րութիւններից, բանադրել է նրան, և թէ Բարդեժմանը մեռել է 222 թ.
68 տարեկան հասակում: Շնրա յիշատակը նշոված լինի. Ամէն».

1) Ժամանակագրութիւնը հրատարակուած է հայերէն Պարզմանու-
թեամբ միայն որոշ մասերով. հրատարակել է Դիւլօրիէն (Juornal Asiati-
que 1848 թ. հր. 281 եւ շար. եւ 1849 թ. հր. 315 եւ շար. Վ. Լան-
զուան հայերէն ամբողջովին Պարզմանել է Ֆրանսերէն (Chronique de
Michel le Grand 1868). Արքատ Շարօ-ն Պարզմանել է ասորերէն քնա-
զրից ամբողջօրէն . . .

Այսպէս է վերջացնում մեր ժամանակագիրը իւր պատմութիւնը:

Մեր դասախօսութիւններից մէկում նորից կը դառնանք Բարդեմանին: Բայց այստեղ պէտք է նկատել որ Միքայէլ Ասորու պատմութիւնը Բարդեմանի մասին՝ եղեսպախի եպիսկոպոսների երեք նոր անուններ է տալիս մեզ, որոնք յաջորդել են Աղգային: Միւս աղբիւրները Իզանի, Հաստասպի և Ակայի մասին չեն խօսում: Դրա համար էլ ի դէպ է հարցնել, կարելի է այդ անունները պատմական համարել, և եթէ այո՛, մեր ցուցակում ճշտե՞լ տեղաւորենք: Սակայն, գուցէ, աւելի լաւ կը լինէր առաջուց քննել, թէ՛ սրտեղից է առել այս անունները ինքն Միքայէլը կամ նրա աղբիւրը:

Վերջին հարցմանը պէտք է պատասխանել՝ ենթադրելով թէ՛ եղեսպախի եպիսկոպոսների ցուցակը, որ տալիս է Միքայէլը, ունի՞ ինքնուրոյն արժէք, թէ՛ այն միայն քաղուածք է այն աղբիւրներից, որոնցից օգտուել է տարեգրողը: Միքայէլը մեզ տալիս է բոլորովին որոշ տեղեկութիւն, և, եթէ ընդունենք, այս տեղեկութիւնները կարող են զգալի կերպով հարստացնել մեր իմացածները: Նա Աղգային Ազգային և Պալուտին համարում է առաքեալներ ժամանակակից. նրանց յաջորդում են Արշեշամա, Բար-Սամեա՝ Տրայիանոսի օրով, յետոյ Տրդատ (Տիրիդատ), Բողնի, Շալուլա, «այլ ստրուկ», Գուրիաս, «այլ ստրուկ», իսկ յետոյ Իզանի, Հիստասպ և Ակայ: Միքայէլը «այլ ստրուկ» բառերով լինչ ունի ի նկատի, չգիտեմ: Ամբողջ ցուցակը շատ խախտւո է, և Ակայի, (որ եպիսկոպոս էր մինչև 222 թ.) ու Կոնի, որ ապրում էր Դիոկղետիանոսի օրով 297 թ.) միջև մի անուն էլ չէ տուած: Այդպիսի բացերն ու անճշտութիւնները առիթ են տալիս կասկածելու որ տարեգրող Միքայէլը ինքն կազմած լինի եղեսպախի եպիսկոպոսների ցուցակը և թէ՛ այդ ցուցակը կարող է լուրջ պատմական դոկումենտ լինել: Զարմանալի է, եպիսկոպոսների անունների առաջն և չէ դրուած թիւը, ինչպէս այդ արուած է Հոռովմայ, Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի և Երուսաղէմի եպիսկոպոսների ցուցակում: Կարծում եմ, որ Բարդեմանի պատմութեան մէջ յիշուած հրեք եպիսկոպոսների անունները կարող էին ցուցակի մէջ մտած լինել Պալուտից առաջ:

Պալուտի ձեռնագրութիւնը Անտիոքի Սրապիոնից, որ եղեսպախի եպիսկոպոսութեան պատմութեան մէջ կենդրոնական իրողութիւն է, անտես է առել Միքայէլը: Եւ եթէ նկատողութեան առնենք այն, կը տեսնենք, որ Բարդեմանի ժամանակակից երեք եպիսկոպոսները շատ յետոյ են դրուած: Միքայէլի պատմութեան մէջ յիշուած է Աղգայի անունը, բայց Պալուտի անունը չի հանդիպում: Դրա համար էլ կարծում եմ, լաւ կը լինի որ Միքայէլի

ցանկը մի կողմ դնենք: Կարող է երևալ, որ հիմք կայ կարծելու, թէ Անտիոք ձեռնադրուած Պալուտը, Եղեսիայում, տեղական քրիստոնեաների մեծամասնութիւնից համարուած էր հերձուածող: Յետագային աւանդութիւնը նրան Ազգայի անմիջական յաջորդն է դարձնում, իսկ աւելի հնագոյն աւանդութիւնը՝ Ազգայի աշակերտ համարում, բայց Սրապիոնից եպիսկոպոս ձեռնադրուած. իսկապէս նա կարող էր Ազգայի և Ազգայի ուղղակի յաջորդի հակառակորդը լինել: Բարդեմանին քրիստոնեայ դարձնող Հաստասպը, կարելի է կարծել, որ մի քանի տարով մեծ է Պալուտից, բայց մեծ աստղաբաշխին նոյնող Ակայը, ըստ երևութին, կամ ժամանակակից է Պալուտին կամ քիչ մեծ: Մինչդեռ Եղեսիայի եպիսկոպոսների միջև ալեպիսի հակառակութեան մասին մինչև Արքանոսական վէճերը, ոչ մէկը չի խօսում, և ես աւելի հակամէտ եմ կարծելու, որ Ազգայի վարդապետութեան դրոյցը էապէս ճիշդ է, և թէ Եղեսիայի եպիսկոպոսների յաջորդականութիւնը ընդհատուել է գլխաւորապէս հեթանոսների կողմից եղած հալածանքի հետեանքով: Եղեսիայի եկեղեցու հնագոյն պատմութեան շարայարութիւնը կարելի է վերականգնել աղբիւրներով միայն, որոնք այժմեան ժամանակում մեծ մասամբ քիչ են ուսումնասիրուած: Մեր նիւթերի մեծ մասը յետին ժամանակի են վերաբերում, շատերն էլ առնուած են ոչ պատմական առասպելներից ու առակներից: Պատմութիւն վերաստեղծելու փորձը, առանց աղբիւրները վերաստեղծելու, աննպատակ կը լինէր: Դրա համար էլ հաղորդեցի ձեզ դոկումենտների գլխաւոր թուականները և կցեցի նրանց մի կարգ քննական նկատողութիւններ՝ որոնց օգնութեամբ կարելի լինէր որոշել այդ թուականների արժէքը: Իսկ այժմ կը փորձեմ որոշել պատմութեան հիմնական գծերը, որի (պատմութեան) խեղբարները գտնուում են մեր աղբիւրների մէջ:

Եղեսիայում քրիստոնէութիւնը առաջին անգամ երեւց հրէաների մէջ¹⁾: Սկզբում այնտեղ քարոզեց Պաղեստինցի հրէայ Ազգայը, հաւանօրէն երկրորդ դարի կէսից առաջ, և Եղեսիայում

1) Օսրոյնում եւ աւելի արեւելքում, մինչև Պարսկաստանի սահմանները, կային հրէական քաղաքներ. Ե. Շուրերը (Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, B. III. S. 5. ff.) կարծում է որ հրէաների թիւը այդ գաւառներում պէտք է համարել ոչ թէ հազարներով այլ միլիոններով: Հրէական հատուածների կենդրոններն էին Նազարէթ եւ Մծրին քաղաքները: Հմտ. Harnack A., prof., Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. B. II. (Leipzig 1907), S. 117:

առաջին քրիստոնեայ համայնքի մէջ կար հրէական շատ տարրի Միկնոյն ժամանակ Եղեսիայի ուսնակ և քարեկիրթ հեթանոսներից շատերը յօժարութեամբ ընդունում էին քրիստոնէութիւնը, բայց այնուամենայնիւ այն պետական կրօն դարձաւ երկրորդ դարի վերջից ոչ առաջ։ Ազդայ խաղաղութեամբ վախճանուեց Եղեսիայում, բայց նրա յաջորդ Ազգայը շարժարուեց։ Նրա մահից յետոյ քրիստոնեայ համայնքը շարունակում էր աճել Հեստապի ղեկավարութեամբ։ Կարծում եմ, որ ասորի տարեգրութեան «Բղա» ձին վրիպակով գրեաւ՝ «Ազգայն»է։ Ինչ էլ լինի յամենայն դէպս, Հեստապի ժամանակներում դէպի եկեղեցին էր դարձել Բարդե-ծանը, այդ մի փաստ է, որ ապացուցանում է հեթանոս աշխարհի համար քրիստոնէութեան մեծացող, հրապուրող ոյժը։ Բարդեծանը ծագել էր նշանաւոր բնտանիքից և աչքի ընկնող գրող էր, և Եղեսիայի եկեղեցին է յանցաւոր, որ Հեստապի յաջորդ Ակայի օրով հեղինակութիւն չունէր, որ իւր մէջը պահէր ասորի վերիտփայտութեան գլխաւոր ներկայացուցչին։ Մօտ 200 թուականին Եղեսիայի թէ եկեղեցու և թէ պետութեան հին կարգը մօտենում էր իւր վախճանին, պետութիւնը հոռիմայեցոյ իշխանութեան տակ էր ընկել, իսկ եկեղեցին սկսել էր կախումն ունենալ Անտիոքի եպիսկոպոսից։ Նոր եպիսկոպոս Պալուտը Անտիոքի Սրապիոնից էր կարգուած և, թէև սկզբում նրա հետևողներին Պալուտեան էին անուանում, որպէս թէ այդ նոր աղանդ լինէր, սակայն նա կամ նրա յաջորդները Եղեսիայում դարձան կաթողիկէ եկեղեցու ներկայացուցիչներ։ այնպէս որ Պալուտին վերջերում սկսեցին նայել որպէս Ազգայի աշակերտի վերայ։ Բարդեծանի հետևողները մնացին եկեղեցու ծոցից դուրս և նրանց հերետիկոսութիւնը տեկց մինչև ե, դարը։ Յայտնի չէ, թէ Եղեսիայում երբ երևեցին մարկիոնիտները։ Բայց նրանք այնտեղ կային դեռ Ռաբբուլայի ժամանակներում, չնայելով որ թէ կաթողիկէ եկեղեցու անդամները և թէ Բարդեծանի դպրոցը թշնամաբար էին վարում նրանց հետ։ Միայն պէտք է ցաւենք, որ թէ ասորական և թէ յունական քրիստոնէական գրականութեան մէջ բնաւին չկայ այս շատ հետաքրքիր աղանդի նկարագրութիւնը։

Պալուտի յաջորդ Արշիլամայից յետոյ գալիս է Բար-Սամեան, մի այլ նահատակ, որ տանջուեց կարծում ենք կամ Դեկոսի օրով կամ Վաղենտինոսի օրով (250—260 թ.)։ Համարեա 30 տարի յետոյ Եղեսիայի եպիսկոպոս դարձաւ Կոնը, որ ապրեց մինչև հեթանոսների կողմից հալածանքի վերջը, չնշանակելով իրան կռապաշտութեամբ, բայց և չարժանանալով հաւատի համար նահատակութեան փառքին։ Բայց նրա եպիսկոպոսութեան ժամանակ Եղեսիան տուեց գոնէ երեք մարտիրոսներ, որոնք տանջուեցին Դիոկղետիա-

նոսի ու Լիկիանոսի օրով: Նրանց տանջանքների ու մարտիրոսական վախճանի յիշատակը դեռ թարմ էր, երբ եկեղեցին յաղթանակեց և կարողացաւ համարձակօրէն յարգել իւր հերոսներին: Բար-Սամեայի մարտիրոսութեան և Աղայի մասին պատմութիւնը անկասկած, ժողովրդական աւանդութիւններից չեն վեր առնուած, այլ խօսքով, նրանք կազմուած են արուեստական կերպով, ինչպէս կազմուած է ամեն մի գիտական պատմական երկ: Սամոնասի, Գուրիասի և Արիբասի վկայարանութեան հեղինակը մասամբ գոնէ իւր անձնական յիշողութեամբ է խօսում: Բոլորքը ողկրակը, սարսափելի ծովը, և անխիղճ մշակութիւնը հանգրուում չափազանց պարզօրէն տպւորուած էին նրա յիշողութեան մէջ: Կարծում եմ անհաւանական չի լինի ասել, որ նկարագրողը պահապան զինուորներից մէկն է, որ Սամոնասին, Գուրիասին և Արիբասին առաջնորդում էր Եդեսիայից դէպի տանջանարանը¹⁾, և թէ, նրանց անվեհերութիւնը դարձրեց նրան այդ վայրկեանից գաղտնի քրիստոնեայ:

Զիւ կամենում եդեսիայի եկեղեցու արիանոսական հերետիկոսութեան պատմութիւն շարունակել: Այսօր մեր նիւթն է եպիսկոպոսների անունները և նրանց յաջորդութեան կարգը, այդ փաստերը այն ժամանակ են նշանակութիւն ստանում՝ երբ կարողանում են օգնել հասկանալու մարդկանց պաշտպանած գաղափարը, և անունների կարգը հնարաւորութիւն է տալիս պարզ պատկերացնել գաղափարի զարգացումն կամ մաքառումն:

Եդեսիայի առաջին եպիսկոպոսների մեծ մասի միայն անուններն են մեզ յայտնի, մնացածների մասին յայտնի է այն՝ ինչ որ նրանց վերաբերութեամբ հաղորդում են Աղղայի վարդապետութիւնն ու Բար-Սամեայի գործերը, որոնք սակայն արտայայտում են յետին ժամանակի մտքերն ու վարկումները: Մենք կարող ենք միայն կրկնել, որ Աղղայ և Ագգայ եպիսկոպոսները հանդիսացնում են Եդեսիայում սկզբնական քրիստոնէութիւնը, Հռովմայ կայսերութեան յունարէն խօսող քրիստոնէութիւնից հոգով անկախ քրիստոնէութիւնը, և միւս կողմից, Պալուտի

1) Այս դէպքի մասին բոլորովին այլ կարծիքի է Գօրշչիցը, որը կարծում է, թէ Գուրիասի, Սամոնայի եւ Արիբայի նահատակութեան մէջ պատմական տարրը միմիայն անուններն են—որոնցով զուցէ պահպանուել է Դիոկղետիանոսի եւ Լիկիանոսի ժամանակների նահատակների մասին ցիլղ յիշողութիւնները—եւ տեղի ու մահուան տեսակի նկարագրութիւնը: Հմտ. Texte und Untersuchungen, B. XXXVII, H. 2. S. XLV.

անունն հեն կապուած է եւրոպայական իշխանութեան անընդհատ շարունակութիւնն ու եկեղեցու միութեանը համակամ լինելու միտքը. համակամութեան խորհրդանշանն է ս. Պետրոսի աթոռի շահաւիդ լինելու ձգտումը։

Սակայն Ասորոց եկեղեցու ամբողջ պատմութեան մէջ նկատուում է երկու հոսանք։ Արեւմտեան հետազօտողին երբեմն զարմացնում է այդ եկեղեցու ազգային, անկախ բնոյթը, այլ հանգամանքներում պարզ տեսնում է ձգտումն ձեռք ձեռքի տուած ընթանալ յոյների հետ թէ՛ արտաւածարանական, թէ՛ ծէսերի և թէ՛ անասնաշտութեան մէջ։ Վերջապէս սկսում է ժողովրդական այս երկու հոսանքների մաքառումն։ Ազգային տարրը նեւտորական է դառնում, պարսկական սահմաններում կազմելով կրօնական միութիւն՝ հակառակ կոստանդնուպօլսի։ Մի առ ժամանակ նրա մէջ նկատում է զարմանալի շարժում, նա իւր քարոզիչներն ուղարկում է Սամարկանդ ու Տիբէթ և մինչև Չինաստան ու հարաւային Հնդկաստան։ Յունական յետին աստուածաբանութեան աւելի համակրող տարրերը մերժում են Քաղկեդոնի ժողովի վճիռը և դրա համար էլ համարում են հերետիկոսներ։ Երբ ազգերի գաղթականութեան ժամանակ նոր մարզաբեւի վայրերն հասեղները լցուեցին Ասորիք ու Միջագետք, քրիստոնեայ բնակչութիւնը չէր համակրում յունական տիրապետութեան։ Միաբնակները աւելի գերադասեցին մահմեդական խալիֆների համբերող վարչութիւնը օրթոդոքս պետութեան հալածանքներից։

Թարգ. Յօսիկ արքեպ.

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐԸ ՖԻՆԱՆՏԻՍՏՈՒՄ

(Հայ տուրիստի դիտողութիւններ *)

2.

Տեսնելու քիչ քան կար կօնենցում, այս մենաստանը այնքան մեծ նշանակութիւն չունի. նրան իւր ստուերի մէջն է առել Վալամը, որ Ռուսաստանի քաղաքականութեան և հեղինակութեան տարածողն է Ֆինլանդիայում։

Ես առաջ էլ չատ էի լսել ու կարդացել Վալամի, նրա կառուածների ու գործարանների մասին. և ցանկանում էի օր առաջ տեսնել այդ մենաստանը. այդ պատճառով ստիպուած եղայ բաժանուել կօնենցում երկար մնալու տրամադրութիւն ցոյց տուող ընկերներէիցս և առաջին չօգնաւով մեկնեցի Վալամս։

*) Տես «Արարատ» № 51